УДК 821.512.145-32

Р.Ә. Минһаҗева

Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ «ТАТАР ХАТЫНЫ НИЛӘР КҮРМИ» ӘСӘРЕНЕҢ БЕРЕНЧЕ ВАРИАНТЫНА БЕР КАРАШ

В повести «Судьба татарки» (1910) Г. Ибрагимов ярко высветил проблему социальной и духовной дискриминации женщины в татарском обществе. Главная героиня повести Гульбану, рожденная для любви и семьи, оказавшись в положении женщины-рабыни, вынуждена бежать из семьи, от злой свекрови, ненавистного мужа, в конечном счете и от своего женского начала. Однако Г. Ибрагимов вслед за своими наставниками Ж-Ж. Руссо, Л. Толстым доказывает, что нарушение естественной гармонии не делает человека счастливым. Автор считает, что лишь в равенстве, естественном разделении социальных ролей татарская женщина может обрести подлинное счастье.

Ключевые слова: естественные права человека, дитя природы, гисъянизм, гендерное равенство, романтическое бунтарство, утрата природного естества, освобождение женщины.

Галимҗан Ибраһимовның «Татар хатыны ниләр күрми» (1909, 1910) әсәренең Октябрь инкыйлабына кадәр иҗат ителгән беренче романтик варианты укучылар аудиториясенә нибары 2003 елны гына килеп иреште [Ибраһимов, 2003]. Ә бит, Ф. Мусин искәртүенчә, «революциягә кадәрге татар дөньясын объективрак сурәтләү ягыннан нәкъ менә беренче вариантлар игътибарга лаек, чөнки ул вакытта әдип әлеге дөньяны гомуммилли позициядән торып яктырта, шунлыктан аның турында дөресрәк фикер йөртә» [Мусин, б. 14].

1929 елда әсәрнең төзәтелгән, өр-яңа сюжетка корылган, социалистик реализм принципларына таянган ахыргы варианты чыккач, кызганыч, беренче басма арткы планга чигенә, «сәнгатьлелеге ягыннан бик зәгыйфь эшләнгән», иҗатының таңы – өйрәнчек чорда язылып, совет чоры әдәби эшчәнлегенә әзерлек ролен генә үтәрлек дәрәҗәдә була.

Бу мәкаләнең максаты – Г. Ибраһимовның «Татар хатыны ниләр күрми» әсәренең беренче вариантына күзәтү ясау, повестьның әдәби-эстетик табигатен ачу.

Әсәр 1909 елда Уралның Миасс заводында язылып, тәүге тапкыр 1910 елда Башкортстанның Стәрлетамак шәһәрендәге «Нур» матбагасында дөнья күрә. Бу повесть (әмма шул чор әдәбият белеме кануннарына таянып, автор аның жанрын роман дип билгеләгән һәм I басмада ул роман буларак күрсәтелә) әдип иҗатының романтик чорына караган беренче күләмле әсәрләреннән санала.

Г. Ибраһимов бу әсәренә җирлек итеп, XIX гасырда халкыбыз арасында киң таралган, халыкара сюжетка корылган «Җиде кыз» бәетен алган. Хәтерләсәк, бәеттә җиде татар кызының

ирләр киеме киеп, туган җирләреннән качып китүләре һәм бер мәдрәсәдә укып белем алу маҗаралары сурәтләнә. Повестьның кереш өлешендә автор татар хатын-кызларының, коллык газапларына түзә алмыйча, әнә шул «Җиде кыз» бәетендәгечә, ирләр булып киенеп яшәргә мәҗбүр булулары хакында искәртә: «Шул ачы хакыйкатьне мин үзем ике мәртәбә очраттым: берсе – Стәрлетамак өязендә, икенчесе Оренбургта булып, һәр икесе дә егерменче гасырдадыр. Стәрлетамак өязендәгесен тикшергәннән соң, кулыгызга менә шул сәхифәләр караланды» [Ибраһимов, 2003, № 4, б. 81]. Бөек Октябрь инкыйлабыннан соң язылган «Татар хатынының тарихи үсүе» исемле мәкаләсендә ул: «Бу әкият имәс, ул – хәкыйкать. Миңа үзем, авыр язмышка түзә алмый, ир булып качкан хатын фаҗигасенең эчендә булырга туры килгәне бар» [Ибраһимов, 1984, б. 218], – дип яза.

Шунысын искәртергә кирәк, XX гасыр башы татар хатын-кызларының үз язмышлары белән килешеп, газап чигеп яшәүләрен дәвам иткән чор өчен сюжет артык романтикалаштырылган, сирәк очрый торган күренеш булып каралырга хаклы.

Повесть саф романтик кимәлдә иҗат ителгән. Анда «табигый кеше», рухи хөрлек, шәхес азатлыгы, хатын-кыз бәхете мәсьәләләре француз философы Ж.-Ж. Руссодан килә торган карашлар тәэсирендә бирелә.

Үзәк каһарман Гөлбану романтик герой буларак сурәтләнә. Француз романтизмы буенча галим Д. Обломиевский романтик каһарманны түбәндәгечә характерлый: «Романтический герой – это человек беспокойный, взволнованный, ищущий, не примиряющийся с существующим, устремленный к новому, враждебно относящийся ко всему застойному и косному» [Обломиевский, с. 5]. Образ тудыруда гареб романтизмы алымнарын да иркен кулланган Г. Ибраһимовның төп каһарманы Гөлбануга романтик геройны характерлаучы барлык сыйфатлар да хас.

Әсәрдә Гөлбануның тормышын шартлы рәвештә өч этапка бүлеп карарга була: I. Балачак, үсмерчак. II. Хатынлык – коллык еллары. III. Ир-Габдулла булып яшәгән чоры.

Гөлбану – Нурый карт белән Фәтхия карчыкның уллары арасында бердәнбер кыз бала. Автор, Гөлбануның балачак-үсмерчак чорын сурәтләгәндә, руссоистларча, аның чын мәгънәсендә «саф табигать баласы» булуына басым ясый. Мәсәлән, кызның, табигать үзе тудырган балчык, туфрак, таш, агач кебек табигый материаллар белән яисә үз куллары белән ясаган уенчыклар белән көннәр буе рәхәтләнеп уйный алуы безнең игътибарны Ж.-Ж. Руссоның педагогик өйрәтмәләренә юнәлтә: «Серебряные, золотые, коралловые бубенчики, граненый хрусталь, всякой цены и всякого вида погремушки – сколько бесполезных и гибельных приборов! Ничего этого не нужно – никаких бубенчиков, никаких погремушек! Маленькие древесные ветки, с плодами и листьями, головка

мака, в которой гремят зерна, солодковый корень, который ребенок может сосать и жевать, будут забавлять его столько же, сколько эти великолепные безделушки, и будут хороши тем, что не станут приучать его к роскоши с самого рождения» [Руссо, 1961, с. 67]. Гөлбануның киенүенә килгәндә, бар нәрсәсе дә купшылыксыз: өстендә гади бер күлмәк, башында яулык-фәләнгә яшерүнең кирәге юк, аягына да чабата-оек киеп мәшәкатьләнмәскә була. Кызның үсеше дә авыл кешесенең табигый тормыш барышына көйләнгән, хезмәткә өйрәнү дә, яшь үзенчәлеген искә алып, җиңел генә, уен кебек башкарыла. Ун яшьтә ул инде өй эчендәге вак-төяк хезмәтләрне башкара башлый, кул эшләреннән тегәргә, бәйләргә, чигәргә өйрәнә, 13–14 яшьләреннән киндер сугарга керешә. Нәкъ менә бу вакыттан ул да, башка авыл кызлары кебек, зур дикъкать һәм осталык белән үзенә бирнә әзерли башлый, гаилә тормышында кирәк булачак һәр эшкә өйрәнеп калырга омтыла.

Гөлбануның тырышлыгы, эшкә уңганлыгы, авылда иң алдынгы кызлардан саналуы «өмә»ләрдә күренә. Кызның, нәрсәгә алынса да, беренчелекне бирмәгәнен күрсәтү максатыннан, автор бик теләп әсәр тукымасына ел фасылларына бәйле рәвештә халкыбызның җырлы-биюле өмәләрен – этнографик тасвирларны кертеп җибәрә.

Күренеп тора, Г. Ибраһимов боларның барысын да фольклорчы-этнограф күзлегеннән дә сурәтли: җәй көне – ялан һәм иген эшләре белән бәйле өмәләр, көзен – тула басу өмәсе, каз өмәсе, кышын – өмәләр тынып торган чорда – аулак өйләргә җыелып, күмәкләшеп күңел ачулар һәм башкалар. Гөлбануның гадәттәгедән үзгә табигать кызы булуын авторның табигать культын үзенчә раславында күреп була: «Аның табигый булган бәгъзе бер камәләтенә карагандa, «табигать бу кызны, үзенең иң соңгы мәһарәтен сарыф итеп вөҗүдә китергәндер» диясе килерлек, табигатьнең аңарга биргән имтиязларыннан әүвәл күзгә чалынганы – аның матурлыгыдыр, матурлыкта ул авылда бер иде» [Ибраһимов, 2003, № 4, б. 88]. Гомумән, Гөлбану – табигать-Ана тудырган иң гүзәл сәнгать образы итеп бирелә.

Гөлбануның характер табигатендә рухи хөрлек чалымнары, ирек сөючәнлеккә омтылыш үзен бик иртә, кыз чактан ук сиздерә башлавын күрәбез. «Беррәттән санаганда бу нәрсәләр байтак күренсә дә, 360 көнне фәкать шул кызыклар белән генә уздыру Гөлбануга авыр, күңелсез тоела иде. Ул боларны, гадәттә, бикләнеп ятып та вакытлы гына уенга, иреккә чыгарылган кебек хис кыла иде. Күңеле боларга канәгатьсез иде. Күбрәк тели, ирек сөя иде. Ләкин булмый иде. Ул болардан калган озын кышның көннәрен һәм башка фасылларны, дүрт стена эченә бикләнеп, ата-анасы күрмәсә, тәрәзә аркылы урамга карап үткәрергә мәхкүм вә мәҗбүр иде» [№ 4, б. 87].

Үзәк каһарманның бирелеше аша, язучы татар кызларының соңгы чик тыюлыкта

яшәргә мәҗбүр булуларын күрсәтә. Югарыда телгә алынган өмә-бәйрәмнәр исә алар өчен бераз аралашу мөмкинлеге тудыру, бертөрле үтүчән тормышларын ямьләндереп җибәрүләре белән дә кадерле.

Нәкъ менә бу чараларда Гөлбануның башка кызлардан аермалы тагы бер һөнәрен күрә алабыз: ул бик оста итеп гармунда уйный. Әүвәл, кызның бала чактан ук абыйларыннан өйрәнеп, бу уен коралында моңлы итеп өздереп уйнавы, авыл яшьләренең аулак өйләрдә үткәрелгән җырлы-биюле уеннарын тагы да ямьләндереп җибәрүгә хезмәт итсә, соңрак ул Гөлбануның бердәнбер дустына, юлдашына әверелүенә, Габдуллалыгын раслаучы дәлил хезмәтен үтәүгә кайтып кала.

Г. Ибраһимов Гөлбануга белем бирү мәсьәләсенә дә руссоистларча якын килә. Үзенең «Эмиль яисә тәрбия хакында» (1762) китабында француз философы Ж.-Ж. Руссо мондый фикер әйтә: «Женщина должна многому выучиться, но лишь тому, что ей надлежит знать» [Руссо, 1981, с. 555]. Гомумән, аның бу педагогик романында хатын-кыз тәрбиясе турында әйткәннәренең барысын да гомумиләштерсәк, кыз баланың бөтен зиһене һәм игътибары, башлыча, аның киләчәктәге төп бурычы – иренә яхшы хатын булу һәм бала тәрбиясе нигезләрен яхшы үзләштерүгә юнәлтелергә тиеш була.

Күрүебезчә, Гөлбануның алган белем-күнекмәләре дә Ж-Ж. Руссо тәгълиматындагы таләпләргә җавап бирә: «Ике бишнең ун булуын тиз үк белсә дә, ике унөчнең егерме алты булуы, утыз белән унбишнең кырык биш булуы кебек чобалчыкларны, озак исәпләми, чыгара алмый иде. Һәм шулай булуы табигый дә ... чөнки аның башы бу тугрыда һич уйламагандыр ... Бу фәннәрдән нәкыс (кимлек, җитешсезлек) булса да, педагогия – бала тәрбиясе фәненнән хәбәре күп иде... » [Ибраһимов, 2003, № 4, б. 87]. Ихтимал, шул сәбәпле, абыстайда дүрт ел укыгач, «остабикә булмас әле» дип, аны укуыннан да туктаталар.

Мәгълүм булганча, дөнья һәм рус әдәбияты яссылыгында Г. Ибраһимовның Гөлбануы – саф руссочыл-толстойчыл рухтагы камил герой: ул бары тик мәхәббәт өчен яратылган, эшкә уңган, гаилә тормышына балачактан ук әзерләнгән, белеме дә кирәк хәтле генә, өстәвенә, саф авыл кызы – чын гамәлдә табигать баласы. Соңрак мондый рухтагы, «әлифне таяк дип белмәсә дә», гаилә өчен яратылган, үзенең асыл «кавемен» саклап калган табигый инсанны Г. Ибраһимовның икенче бер күләмле романтик әсәре «Яшь йөрәкләр» (1912) романында Камилә образында очратачакбыз.

Гөлбануның кыз хәятеннән үк өметләнеп көткән бердәнбер хыялы – яраткан кешесенә кияүгә барып, бәхетле гаилә кору. Әмма, кызганыч, кызның бу теләкләре тормышка ашмый, әтисе Нурый карт, беркем белән дә киңәшләшмичә, аны авылларыннан 25 чакрымда урнашкан Курайлы авылына, Зариф байның улы Закирга бирергә карар кыла.

Ноябрь ае – татар авылларында туйлар чоры. Ай ахырында,

кышка аяк басканда, Гөлбануның да туе көтелә. Аның, Закирлар гаиләсенә килен булып төшкәч, чын мәгънәсендә корбанга әвереләчәген, хәятенең фаҗигале чоры якынлашуын сюжетка органик рәвештә үрелеп киткән җыйнак табигать сурәтләре дә хәбәр итә. Мәсәлән, туй көннәрендәге табигать торышын автор түбәндәгечә тасвирлый: «Кыш, үзенең ак кардан гыйбарәт кәфеннәре белән килеп, бөтен кяинаттан хәятне алмыш, кәфенләмеш иде. Аның дәһшәте һәрнәрсәне дер-дер калтырата иде» [№ 4, б. 95]. Күрүебезчә, табигать манзараларына көтеләчәк хәлләрнең алхәбәрен җиткерү кебек мөһим роль йөкләнгән. «Кыш-кәфен» дигән үзенчәлекле чагыштыру-параллелизм алымына мөрәҗәгать итү, символик җил, буран образларын эзлекле рәвештә кертеп җибәрү болай да шомлы пейзажның гәүдәләнешен тагы да арттырып җибәрәләр. Шулай ук автор, романтик язучы буларак, Гөлбануның эчке кичереш-бәргәләнүләре белән табигать арасында тиңләштерүләр үткәрә.

Туй көне белән никах бергә булып, кыздан ризалык сорап торуның кирәген дә тапмыйлар, барысы да әүвәлге гадәт буенча формаль рәвештә башкарыла. Беренче зөфаф кичәсендә үк ул Закирның үзе өчен ят, «чирканчык», хайвани табигатьле зат икәнен күреп, күңеле һәм тәне белән кабул итмәсә дә, шәрекъ хатын-кызының канына сеңгән сабырлыгы, ата кеше сүзенә булган хөрмәте, ир-атка булган ихтирамлы мөнәсәбәте аны буйсынырга өнди. Ата кешенең карарын, нинди булуга карамастан, аяк астына салып таптау аның өчен ят нәрсә. Гөлбануны да, беренче нәүбәттә, ата-анасына булган хөрмәт-ихтирамы, язмышы белән килешергә, иренә тулаем буйсынырга мәҗбүр итә.

Шулай итеп Гөлбану тормышында хатынлык-коллык чоры башлана. Килен булып төшкәч, ул чын мәгънәсендә хокуксыз инсанга әверелә. «Хәзерге хәле белән кызлык чагын чагыштырып караганда, кызлык – хөрлек, киленлек – коллык, диярлек иде. Аңарга һичбер илтифат, игътибар юк, яшь килен булгач, ул хокуксыз ... һәркемнән түбән... Һәркемгә мәхкүм иде. Һәркем аңарга әмир, хаким була, һәркем аны җиңә һәм җигә иде» [№ 4, б. 102].

Гаделсез хатынлык чоры тормышының төп лейтмотивы булып елау мотивы калкулаша. Әсәрдә беренче тапкыр Гөлбану Закирга кияүгә барачагын белгәч елый башлый һәм шуннан башлап күз яше аның даими юлдашына әверелә. «...кызының риза булмыйча көн-төн елаганын Фәтхия карчык Нурыйга әйтеп, Нурый моны үз күзе белән күрсә дә, һичбер йомшармады» [№ 4, б. 94]. «Гөлбану, Фәрит мулланың кызы Нәфисә дусына елап, аның аркылы Фәриткә үзенең риза түгеллеген белдерсә дә, аннан да һичбер файда чыкмады» [№ 4, б. 94]. «Аның күз яше кыйммәт, дип, бирәү дә игътибарга алмады» [№ 4, б. 94]. «Күзе даими агар чишмә хәлен алып, көн-төн ул гүзәл күзләрдән алсу йөзен каплап энҗе бөртекләре түгелә иде. Ул һаман еглый гына иде. Ләкин бу яшьләр

файда бирмәде» [№ 4, б. 94]. «Еглап башы да каткан иде» [№ 4, б. 97]. «Еглау гадәте озатылган һәр кызда да бар... ләкин бигрәк мәнфүр күргәнгә, Гөлбануның еглавы дәхи башка, дәхи моң иде» [№ 4, б. 100]. «Аның аяныч хәле һәм күз яше бирәүгә дә кыйммәт түгел ... берәүнең дә мәрхәмәт хисен уятмый иде. Еглаганын күрсәләр, аңарга бик залимәнә тавыш белән:

– Сидермә күзеңне!.. – дип кенә куялар иде» [№ 4, б. 102].

«Тыштан никадәрле белдермәскә тырышса да, эченнән һәр заман еглый .... яна ... көя иде» [№ 4, б. 103]. «... ихтыярсыз аның күзеннән мөлдер-мөлдер яшьләр тәгәрәп, йөзеннән эз салып китәләр, ул аларны тыймый, еглый иде» [№ 4, б. 103]. «Аулак тапса, мотлак еглый, Аллага зарыйлык кыла, ялвара үлем дә сорый иде» [№ 5, б. 125]. Бите карачкыл-сарыга әйләнеп, күзләре эчкәрәк баткан, караган саен бер аянычлык хис кылына, "минем еглыйсым килә", дигән бер күренеш сизелә иде» [№ 4, б. 103]. «Гөлбануның күз яше берәүгә дә кыйммәт түгел... Җылап җаны чыксын, аны химаяче юк... булса да булдыра алмыйлар... » [№ 5, б. 126]. «Ул дәхи еглады. Бусы зәһәрле дә... агулы да иде» [№ 5, б. 126].

Еш кулланыла торган сентименталь-романтик мотив буларак, елау – Гөлбануның бик хисчән, нечкә күңелле, башка персонажлардан кискен аерылып торучы образ икәнлеген бәян итү белән бергә, укучыда да Гөлбануны ихлас күңелдән яклау теләге уятмый кала алмый.

Гөлбануга каршы куелган Закирның үтә дә тискәре персонаж икәнен күрсәтү өчен Г. Ибраһимов натуралистик алымнарның ике төренә дә – натурализм-фотографизм, натурализм-биологизмга мөрәҗәгать итә. Әйтик, бар яктан килгән Гөлбану янында физиологик-биологик алым белән гәүдәләндерелгән Закир образы укучыда нәфрәт хисе уята, Гөлбануның хәлен тагы да кызганычрак итә: «... колга кебек озын буе, кап-кара шадра, кашсыз вә чобар йөзе белән күренеп, агач кебек куллары белән кысып, сөйкемсез иреннәре белән үбә башлагач, Гөлбануның күңелендәге нәфрәт вә кәраһәт (чиркану) бигрәк артты» [№ 4, б. 97]. Ә инде Закирның соңгы тапкыр исереп кайткандагы халәтен, бар килеш-килбәтен күрсәтүдә натуралистик тасвирлау иң югары ноктасына җитә: «Закир бик нык исерек иде. Күзене адәм куркырлык рәвешле кызыл кан баскан, йөзе тузан, пычрак, авызы күбекле иде» [№ 5, б. 127]. «Төн буена шулай үзенең сасы, нәҗесле тыны-сулышы белән җанны рәнҗетеп, Фәтхия әбинең кадерләп үстергән назлы, иркәле Гөлбанусының кечек авызы, кызыл иреннәреннән аракы аңкып торган пычрак, сасы, күбекле, селәгәйле авызы белән үбеп, суырып җирәндереп чыкты. Закир йоклап киткәнче үзенең аракылы, селәгәйле, пычрак, күбекле авызын Гөлбануның кыйммәтле авызыннан алмады. Үпте.. Суырды. Болар Гөлбануны чиктән тыш җирәндерде, биздерде. Аның бөтен җаны, күңеле җирәнә, косасы килә иде» [№ 5, б. 127–128].

Өч еллык киленлек хәяте Гөлбануның табигый яшәешен, билгеле, бик нык җимерә. Тикмәгә Г. Ибраһимов, кызның кияүдәге хәлен җан асраугa тиң икәнен күрсәтү өчен экзистенциаль әдәбиятның лексик чараларына – бер синонимик ояга кергән экспрессив фигыльләргә мөрәҗәгать итмәгән: *изелә; яна; көя; өзелә; сызлана; борчыла; газаплана; кыйнала; тиргәлә; ялвара; үлем сорый.*

Әнә шундый авыр пычрак тормышта бәрелеп-сугылып яшәүче Гөлбану, тәмам сабыры калмагач, Закирның чираттагы көчле котыруыннан соң качарга ният кыла. Бу мизгелдә аның күңелендә ике төрле фикер-хис көрәше бәрелешә: беренчесе – *Акыл-хис* – «Син китәргә, качарга тиеш» дисә, икенчесе – *Өмет* – «Түз әле.. бәлки төзәлер», дип китмәскә өнди. «Хиссият аның тора алырлык тәкате калмаганына ышандырды» [№ 5, б. 126]. Һәм патриархаль аң белән тере инсанның бәхеткә булган табигый омтылышы коллизиясендә *Акыл-хис* җиңеп чыга.

Әйе, мең төрле газапларга түзү, бертуктаусыз уйланулар, кипмәгән күз яшьләре, төп героиняны катарсис хәленә җиткерә, характерына гыйсъянчылык оеткысы сала. Гыйсъянчылыкның көчле тәэсирендә ул, Сабира-Закир хакимлегеннән качып, котмәгәндә, танышлары Галиулла белән Шәрифәләргә ияреп, туган иленнән Троицк якларына чыгып китә. Җаны сөймәгән, тискәре ирлек сыйфатларына гына ия ире Закир, усаллыгы белән дан тоткан каенанасы Сабиралар йортында кыйналып, рәнҗетелеп, хокуксыз яшәүгә тәмам сабырлыгы калмагач, рәхимсез патриархаль кануннарга каршы гамәл кылырга мәҗбүр була. Каһарман холкындагы шушы сыйфатларны күздә тотып, совет чорының күренекле әдәбият галиме Г. Халит Гөлбануны «бунтарь героиня» дип атый [Халит, б. 132]. Аның шәкерте Ф. Бәширов та бу фикерне кире какмый: «...1909 елда тәмам ителгән “Татар хатыны ниләр күрми” повестенда кимсетүләргә түзә алмыйча, өеннән качып китеп, ирләр киемендә ил гизәргә җөрьәт иткән горур Гөлбану шул гыйсъянчылыкның беренче чаткылары булды» [Бәширов], – ди. Тәнкыйтьче Ф. Галимуллин да: «Г. Ибраһимовның Зәкие (“Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы”), Гөлбануы (“Татар хатыны ниләр күрми”) шулай ук гыйсъянчы геройлардан саналырга хаклы» [Галимуллин, б. 23] – дип искәртә.

Автор Гөлбану төпләнгән Сөләйман авылы тирәсе табигатенең матурлыгын руссочыл-романтик рухта тасвирлый, саф табигать күренешләрен, андагы күчмә тормышны идеаллаштыра: «Тирә-ягы гомумән урман вә тау булганга, мәнзара табигыйясе фәүкыльгадә (гадәттән тыш) гүзәл булып, әһалисе (иясе, халкы) гомумән башкорттыр. Бу башкортларда җир, су, урман, агач, бик хисапсыз күп булып, бу елларга кадәр авыл авылга бүленмәгән иде» (№ 5, б. 129). «Мондагы табигый күренешләрнең гүзәллеге адәмне хәйран итәдер. Кайда карасаң да, ямьяшел агач белән капланган өлкән вә биек-биек таулар, урманнар,

коргыйлар, акланнар, җимешле агачлар арасыннан, таш эченнән шылдыр-шылдыр агып яткан көмеш кебек елгалар адәмнең мәхәббәтен җәлеп итә… рәхәт вә шатлык бирә… уйлата… уйгатадыр. Ләкин башкорт моны сизми, ул йоклый гына… <…> Монда хәят мөхарәбәсе (сугыш) юк, икътисадый җәһәтеннән кайгы-хәсрәт тә күрми, тыныч рәхәт яшиләр. Гали матлаблар (теләнелгән, таләп ителгән), уку вә укытулар өчен баш вату күптән юк» [№ 5, б. 129–130].

Әмма, Гөлбану иркен сулыш алырга да өлгерми, аңа икенче тапкыр ир хатыны булу әзерләнеп куелган була. Илле биш яшьлек башкорт бае Солтан Гөлбану табигатенә бөтенләй дә туры килми: «Бик юан корсаклы, калын гәүдәле, урта буйлы, ифрат симез, кып-кызыл йөзле, чал сакаллы...» [№ 5, б. 130].

Икенче ире караклар кулыннан вафат булгач, аны өченче мәртәбә 11 яшьлек сабыйга (!) – Солтанның энесенә хатын булырга күндерәләр. Ояты, көлкелеге, хурлыгы белән монысы, алдагы ике никахка караганда да авыррак, аянычлырак булып чыга: «Оят... намуска авыр, өзелә, өзгәләнә... әллә нишли иде. Тыштан белдермәсә дә, эчендә утлар яна иде... көя... еглый... ватыла иде» [№ 5, б. 131]. Бу өченче очракта Г. Исхакыйның «Башкорт бәхете» хикәясендәге кебек халәт барлыкка килә.

Мәгълүм булганча, өч ир белән дә Гөлбану бәхетле була алмый: физиологик-җенси табигате, саф йөрәге, җаны аларның барысын да кире кага.

Әсәрдәге ир-ат җенесенең хатын-кыздан һәрьяклап өстенлеге, хатыннар затына карата булган чиктән ашкан мәрхәмәтсезлеге, үз вәкаләтләрен арттырып җибәрү гадәте борын-борынгыдан килгән, үзгәртеп булмас хәл кебек кабул ителә.

Гөлбануның ирләре: беренчесе – сасы, эчкече ... ; икенчесе – карт, юан корсаклы, шәһвәтпәрәст (җенси дәртле); өченчесе – балигъ булмаган сабый. «Ир – хатын» мөнәсәбәтенең өч төрле моделендә дә хатын-кызның теләге, җәмгыятьтәге роле ирләренекенә караганда диаметраль капма-каршы. Шуңа да Гөлбану табигатьнең аны хатын-кыз итеп яратуына ләгънәт укып, ирләр рәтенә кучәргә ният кыла.

XX гасыр ахырында – XXI гасыр башында кеше җенесенең биологик һәм социаль мәгънәләрен аерып күрсәтү максатыннан, әдәбият белемендә дә *гендер* төшенчәсе активлашып китте. (Бу төшенчәне – җенеснең иҗтимагый конструкциясен фәнгә Америка психоаналитигы Роберт Столлер кертте.)

Әлеге теория хатын-кыз мәсьәләсен бары тик җенес теориясе күзлегеннән генә караудан баш тарта; кешелек җәмгыяте өчен бик тә актуаль булган хатын-кыз проблемасын иҗтимагый яшәешнең төрле аспектларында яктыртуны зарури дип саный.

Г. Ибраһимов үзенең «Татар хатыны ниләр күрми» повестенда ук инде хатын-кызлар белән ир-атларның социаль статус буенча мөнәсәбәтләрен, аларның җәмгыятьтә тоткан урыннарын

гендер теориясе нигезендә гәүдәләндерә. Әмма язучы җенесләр мәсьәләсенә бик тә үзенчәлекле якын килә: кешенең табигый асылы югалуын, әхлакый яктан гарипләнүен руссочыл фикерләр яссылыгында сурәтли. Социаль-әхлакый гаделсезлекләр роман каһарманы Гөлбануны хатыннар-коллар даирәсеннән аерылып, кием алыштырып кына булса да ирләр-хуҗалар сафына басарга мәҗбүр итә. Чөнки, хатын-кыз булып калса, ул ир-ат халкы тарафыннан эзәрлекләнеп яшәячәген яхшы аңлый.

Бу хәлләрдән котылуның бердәнбер чарасы буларак, сюжет тудыручы төп мотив – качу мотивы калкулаша.

Шулай итеп патриархаль яшәү кануннары Гөлбануны иленнән, усал каенанасыннан, явыз ирдән, хәтта үз-үзеннән – хатын-кыз җенесе вәкиле булудан да качарга мәҗбүр итә. Гөлбану, табигатьнең аны хатын-кыз итеп яратканлыгына ризасызлык белдереп, гыйсъянлыкның иң югары баскычына күтәрелә, аның тормышында ирлек – Габдуллалык чоры башлана.

Чәчен кисеп, хатыннар киемен ташлап, ирләр сыйныфына күчүенә хатын үзе дә таң кала: «Ул үзен һәм башлаган фәүкыльгадә (гадәттән тыш) эшен тәмам аңлап, батырлыгына хәйран калмыш иде. Ышанасы килми... әллә бу төшемме? Әллә хыялмы... дидер иде» [№ 5, б. 132].

«Отсутствие гармонии в мире и с миром неизбежно вело героя к душевному разладу. Наиболее острой формой выражения этого разлада становятся образы двойников. Раздвоенность героя кажется самому себе одновременно и самим собой и кем-то совершенно другим, чужим», – дип искәртә әдәбиятчы Н.П. Кубарева [Кубарева, с. 228]. Фикерләр бәхәсе, төрле уйлар көрәше (аң агымы) Гөлбануның эчке дөньясын тәмам яулап алалар.

Инсанның романтиклар яратып тасвирлый торган эчке дөньясы, рухи халәтендәге бу икеләнүләр, шул ук вакытта үз-үзенең гайре табигый кыюлыгына хәйран калу – Гөлбануга коллык богауларын өзү юлына басарга этәргеч бирә.

Һичшиксез, нәкъ менә бу эчке самимилек Г. Ибраһимов Гөлбануының да тәвәккәллеген, кыюлыгын ашландырып җибәрә. Вакыйгалар динамикасында физик яктан нык изелгән Гөлбануның рухи эчке халәтендәге бу бозык җәмгыять кануннарына каршы барырлык көчнең әкренләп өлгерүенә, ахыр чиктә, тышка бәреп чыгуына шаһит булабыз. Галим Д.Д. Обломиевский хаклы искәрткәнчә: «Үзенең яшәргә хокукын дәлилләү өчен, күңеле яхшы кеше бәхәсләшергә, көрәшергә, һөҗүмгә күчәргә, кыю һәм тәвәккәл булырга, гыйсъян һәм протест белдерүче вәкилгә әверелергә тиеш» [Обломиевский, с. 5].

Иҗтимагый һәм көндәлек яшәештә җенесне алыштырып, Габдулла булып яшәү дәрәҗәлерәк, отышлырак күренсә дә, нәкъ менә рухи сафлык, әсәрдән аңлашылганча, Гөлбануның тулы хокуклы ир булып яшәвенә киртә була. Җенесен алыштырып яшәү ялганын ул эчке күңеле, сизгер йөрәге белән һич кенә дә кабул

итә алмый. Табигый бөтенлектән һәм бердәмлектән төшеп калу аны хәсрәтле уй-кичерешләргә этәрә. Бердәнбер дустына, юлдашына әверелгән гармун, аның сагышлы моңы бу сагынуларны тагы да көчәйтә генә. Күңеле түрендә кайнаган хисләр ташкыны, еш кына, үткәндәге кызлык дәверенә, ата-анасы йортына алып кайта. Ахыр чиктә, аның табигый «җирсүе» (туган туфрагына тартылуы), тумыштан кыз булып яратылганлыгы җиңеп чыга. Шул сәбәпләр аркасында әнисе Фәтхияләргә фатирга кергән «Габдулла» үзенең артык сагышлы, моңсу йөзе һәм гайре табигый тотышы белән өй тирәсендәге хатын-кызларда шик-шөбһә уята.

Белүебезчә, «Җиде кыз» бәетендә егетләрнең, асылда, кызлар затыннан булуы мунчада ачыла. «Ир-егет Габдулла»ның да Гөлбану булуы, татар халык бәетләрендәгечә, мунчада фаш ителә.

Әсәрнең 1929 елда язылган укучыга яхшы таныш икенче вариантында Гөлбануның язмышы фаҗигале рәвештә суга батып үлүе белән тәмамланса, тәүге вариант исә төп каһарманның үзенең табигый асылына – Гөлбанулыгына кайтуы белән төгәлләнә.

Шулай итеп, Г. Ибраһимов «Татар хатыны ниләр күрми» әсәрендә хатын-кызның табигый асылына мөрәҗәгать итеп, аның табигатьнең аерылгысыз өлеше булуын исбатлый. Гөлбану язмышы мисалында, соңгы чара буларак, табигый гармониягә каршы бару хисабына да тулы бәхеткә ирешеп булмау күрсәтелә.

Изтыйраб-мәшәкатьләргә тару чорында язылганга күрә, романда туры мәгънәдә әйтелмәсә дә, хатын-кыз азатлыгы проблемасының социаль һәм милли азатлык мәсьәләсе белән тыгыз бәйләнгәнен күрәбез. Хатын-кыз затына карата булган бу коточкыч газаплардан бары тик бердәм рәвештә, иҗтимагый эчтәлекле гендер юлы белән, табигать-Ана күрсәтмәләрен дә искә алып хәрәкәт иткәндә генә котылырга мөмкиндер.

Иң мөһиме: Г. Ибраһимов өчен кеше – үзенең асылы, физик үзенчәлекләре, хисләре, теләкомтылышлары белән иң беренче нәүбәттә табигать баласы. Аның каһарманы Гөлбану табигый һәм иҗтимагый стихияләр эчендә калган. Аларның дисгармониясе кешене фаҗигагә китерә. Гөлбану да үзенең саф, гайре табигый сыйфатлары аркасында гадел булмаган җәмгыять шартларында меңләгән татар хатыннары кебек яшәүдән баш тарта.

Нәтиҗәдә, җәмгыять белән каршылыкка кергән көчле руссочыл образ – романтик ялгызак Гөлбану образы тудырыла.

Соңрак 1929 елда язылган II вариантта исә Г. Ибраһимов, образ иҗат иткәндә, руссочыл «табигый кеше»не идеаллаштырудан читләшә, герой иң беренче чиратта, җәмгыять тудырган социаль зат булып калкулаша. Октябрь инкыйлабына кадәрге татар хатын-кызларының язмышын чиктән тыш бәхетсез итеп сурәтләү – большевикларның бары тик җәмгыятькә генә хезмәт итүче азат совет хатын-кызын тәрбияләү идеалларына да җавап бирә иде.

Әдәбият

Бәширов Ф.К. XX йөз башы татар прозасы. Казан: Фикер, 2002.

Галимуллин Ф.Г. Табигыйлеккә хилафлык. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004.

Ибраһимов Г. «Татар хатыны ниләр күрми» (Роман. Беренче басма) // Мирас. 2003. № 4 (137). Б. 81–105; № 5 (138). Б. 123–139.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: тугыз томда. Т. 7: тарихи хезмәтләр (1911–1927) / томны төзүче, текст, искәрмә һәм аңлатмаларны әзерләүче С.Х. Алишев. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 218 б.

Кубарева Н.П. Романтизм // Основы литературоведения: учеб. пособие для филол. ф-тов пед. ун-тов / под общ. ред. В.П. Мещерякова. М.: Московский Лицей, 2000.

Мусин Ф.М. Г. Ибраһимов иҗатын өйрәнүнең торышы һәм бурычлары // Галимҗан Ибраһимов һәм хәзерге заман: тууына 115 ел тулуга багышланган фәнни конференция материаллары. Казан: Фикер, 2002.

Обломиевский Д.Д. Французский романтизм: очерки. М.: ОГИЗ: Гослитиздат, 1947.

Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения: в 3 т. Т. I: Об искусстве и литературе. Поэзия. Драматургия. Философская сказка. Педагогический роман / сост. и автор вступ. ст. И.Е. Верцман; худ. Е. Коган. М.: ГИХЛ, 1961.

Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: в 2 т. / под ред. Г.Н. Джибладзе; сост. А. Н. Джуринский. М.: Педагогика, 1981. Т. I.

Татар халык иҗаты: бәетләр / томны төзүчеләр: Ф.В. Әхмәтова, И.Н. Надиров, К.Б. Җамалетдинова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. 156 б.

Халит Г. Чынлык һәм гүзәллек гармониясе: (Г. Ибраһимовның эстетик карашлары үсешен күзәтү тәҗрибәсеннән) // Казан утлары. 1977. № 3. 132 б.

Минһаҗева Рәзилә Әбүзәр кызы,
филология фәннәре кандидаты,
Яр Чаллы педагогия көллияте укытучысы
kamiloi@mail.ru